

- infoculture.rsl.ru/NIKLib/alhome/news/KVM_archive/articles/2013/03/2013-03_r_kvms3.pdf
7. Spisok memov [List of memes]. http://www.dipity.com/tatercakes/Internet_Memes/?mode=embed#t1
 8. Ctolyarov A. A. (2013) Political Memes of the «Facebook Revolution» Era as a Way of Media Reality Design // <http://www.mediascope.ru/node/1590>
 9. Upyachka // <https://otvet.mail.ru/question/27494666>
 10. Upyachka // <http://www.netlore.ru/upyachka>
 11. Schurina Y. V. (2012) Internet-memyi kak fenomeninternet-kommunikatsii [Internet memes as fenomenalne-communication] // <http://cyberleninka.ru/article/n/internet-memy-kak-fenomen-internet-kommunikatsii#ixzz4LpGLXr4m>
 12. Blackmore S. (1998). Imitation and the definition of a meme, *Journal of Memetics – Evolutionary Models of Information Transmission*, 2. [Elektronnyiy resurs].– Rezhim dostupa:http://jom-emit.cfm.org/1998/vol2/blackmore_s.html
 13. Díaz Ñ. (2013) Defining and characterizing the concept of Internet Meme // <http://www.scielo.org.co/pdf/cesp/v6n2/v6n2a07.pdf>
 14. Henson È. (2002) Sex, Drugs, and Cults. An evolutionary psychology perspective on why and how cult memes get a drug-like hold on people, and what might be done to mitigate the effects // <http://www.human-nature.com/nibbs/02/cults.html>
 15. Marshall G. (2012) The Internet and Memetics // <http://pespmc1.vub.ac.be/Conf/MemePap/Marshall.html>
 16. Paull J. (2009) Meme Maps: A Tool for Configuring Memes in Time and Space, *European Journal of Scientific Research* // <http://www.eurojournals.com/ejsr.htm>
 17. Solon O. (2013). Richard Dawkins on the internet's hijacking of the word «meme» // <http://www.webcitation.org/6HzDGE9Go>
 18. http://elementy.ru/nauchno-populyarnaya_biblioteka/432360/Psikhologiya_zla

УДК 122/129

Фаріда Тихомірова

ЖИТТЯ НАВЧИТЬ СМІЯТИСЯ КРІЗЬ СЛЬОЗИ (СМІХ У СТИНАХ ЛІКАРНІ)...

У статті поставлені питання про дослідження функцій та особливостей сміху у стінах сучасної лікарні, нових сміхових практик у медицині, феномену лікарняної клоунади та постаті медичного клоуна. Розглянуті онтологічна, комунікативна і захисна функції сміху. Сучасна клініка перестає бути «агеластичним простором». Лікарняна клоунада інтерпретується авторкою з акцентом на ідеях В. Я. Проппа і О. М. Фрейденберга про ототожнення сміху і життя в міфологічному свідомості, про архаїчний «життєдайний» сміху як явище, яке не тільки супроводжує перехід від смерти в життя, а й створює життя. Зроблено спробу експлікації універсально-культурного підходу, запропонованого О. С. Кирилюком, на постаті лікарняного клоуна та пошуку категоріально граничних підстав розвитку нового наукового напрямку – медичної гелотології, науки про сміх, або сміхотерапії.

Ключові слова: агеластичний простір, гелотологія, КГП-зв'язка, лікарняні клоуни, сміхотерапія, універсально-культурний підхід.

*Быть как стебель и быть как сталь
В мире, где мы так мало можем
Шоколадом лечит печаль
И смеяться в лицо прохожим.
М. И. Цветаева*

Сміх в різних його аспектах розглядають представники практично всіх гуманітарних наук і, певною мірою, природничих наук (зокрема, біології, фізіології та медицини), тобто він стає об'єктом міждисциплінарних досліджень. У світі зростає науковий інтерес до сміху, ця емоція стає найпопулярнішим засобом сучасної психотерапії, спеціалісти вважають сміх потужним терапевтичним та профілактичним засобом. У другій половині ХХ століття відокремився цілий напрямок – медична гелотологія, наука про сміх, або сміхотерапія. Метью Джервез та Девід Уїлсон з Бірмінгемського університету, засновники цього напряму лікування вважають, що сміх є невід'ємною характеристикою людини із прадавніх часів. Гуманізація медицини та клінічної практики, проблеми біоетики та медичної деонтології останнім часом привертає увагу багатьох дослідників. Едмунд Пеллегріно, експерт з медичної етики і керівник відділу загальної медицини в Медичному центрі Джорджтаунського університету вважає

медицину самою гуманітарною з природничих наук і самою науковою з гуманітарних наук [25].

Метою статті є дослідження функцій та особливостей сміху у стінах сучасної лікарні, нових сміхових практик у медицині, феномену сміхотерапії, лікарняної клоунади та постаті медичного клоуна. Треба відзначити нагальність розробки означеної проблематики як у теоретичному плані, так і для практики перебудови соціально-медичної сфери в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Праця французького філософа М. Фуко «Народження клініки» є спробою сучасного філософського осмислення феномену європейської медицини та проблеми «простору, мови й смерті, проблеми медичного погляду» [23]. Фуко, розглядаючи медичні реформи середини XIII ст. у Європі, наголошує на тому, що медичний простір стає співвіднесеним із простором соціальним у медичному погляді. У соціумі, здоров'я та хвороба набувають соціальної цінності, тобто стає необхідним контроль цієї сфери. Лікарня, як і цивілізація, є штучним місцем, проникаючи в яке хвороба ризикує втратити своє справжнє обличчя. Неможливо не погодитись із думкою М. Фуко: «І потім, чи можна згладити прикре враження, яке складає на хворого, відірваного від своєї родини, сцена цих закладів, які є для багатьох лише «храмом смерті»? Ця публічне самотність, безнадія, разом зі здоровими реакціями організму спотворюють нормальний перебіг хвороби. Природне місце хвороби – це природне місце життя: родина, ніжність безпосередніх турбот, свідочтва відданості, загальне бажання одужання, все входить в згоду з тим, щоб допомогти природі в боротьбі з хворобою і тим, щоб їй самій дати проявиться в своїй істині» [23, с. 6].

Клініка стає втіленням суто медичної практики, агеластичним простором, наповненим страхом, тривогою, відчаєм – емоціями, протилежними сміху. Сучасна медицина бачить у хворому не особистість, а «пацієнта», багато в чому позбавляючи його індивідуальності. Сміх у стінах лікарні зазвичай не лунає, заглушений болем та найдієвішим страхом – страхом перед невідомістю.

Увага дослідників у процесі розвитку теоретичних уявлень про природу сміху від етичних та естетичних дефініцій до аналізу соціальної ролі сміху. Історія дослідження сміху, на думку російського філософа Л. В. Карасьова, «проходить під знаком Аристотеля – всі наступні дослідження повторюють дві найважливіші ідеї: по-перше, сутність сміху при всьому різноманітті його проявів єдина, і, по-друге, ця сутність полягає в виявленні в об'єкті комічного певної міри зла. Сміх, так само, як гнів і лють, є реакція на зло, але реакція парадоксальна і суперечлива. Те, що повинно бути піддано осуду і запереченню, викликає радість, втілену у сміху» [7, с. 49].

Вчителем Франсуа Рабле, автора афорізму: «Краще писати не про сльози, а про сміх, тому що сміх є властивістю людини» був лікар Лоран Жубер, автор двох медичних трактатів про сміх [1].

Важливим феноменом людського життя також вважав сміх І. Кант. Відомою є його ідея про те, що «провидіння дало людям для втіхи в скорботі їхній три речі: надію, сон і сміх» [6, с. 353]. Про сон і надію раніше висловлювався Вольтер, а Кант додав також і сміх.

Англійський філософ Герберт Спенсер, один з засновників позитивізму, спираючись на досягнення природничих наук XIX ст., висунув теорію сміху, яка привернула увагу чисельних послідовників. Відповідно до традиції позитивізму, він в есеї «Фізіологія сміху» доводить зв'язок між втіленням будь-якого нервового збудження та рухами м'язів. Тобто, сміх може бути пов'язаний із будь-якими сильними почуттями, у тому числі, негативними. Сміх він розглядає як «зайвий рефлекс», певну «розкіш», зняття надлишку нервової напруги [19]. Зигмунд Фройд також вважав гумор унікальним проявом людської психики, а сміх одним з унікальних засобів лікування [21].

Російський фахівець з проблем антропології сміху та міждисциплінарного синтезу в області соціальних і гуманітарних наук, автор загальної міждисциплінарної теорії сміху, О. Г. Козінцев також вважає сміх явищем «на межі біології та культури». Виявлена ним специфіка сміху та гумору як явищ культури, що мають біологічне підґрунтя, підводить до оригінального розуміння суті комічного мистецтва, сміхової поведінки. Його розуміння ритуальної «антиповедінки», зокрема сміху в традиційних обрядах переходу та оновлення також є важливою теоретичною основою даного дослідження [12].

У європейській та вітчизняній культурі стала традиційною тенденція до раціоналізації та диференціації досліджень сміху. У XIX ст. дослідники зосереджувалися на соціально-критичній, сатиричній спрямованості сміху. Існує ціла низка теорій та підходів до цього соціокультурного феномену: семантична теорія сміху В. Раскіна, когнитивний підхід М. Мінського, архітектонічна концепція В. Фрая, аналіз внутрішнього механізму гумору П. Деркса, етнолінгвістичні дослідження гумору К. Девіса, концепція «карнавалізації» та «амбівалентного» сміху М. Бахтіна, О. Фрейденберг (ідея космогонічного сенсу та метафори сміху), В. Я. Проппа (концепція комізму та дослідження ритуального сміху у фольклорі, ідеї С. Аверінцева та Д. Ліхачева (античний та славянський сміх). Тривалий час феномени комізму положень та блазнів, фарс, клоунада залишалися поза увагою дослідників. У XX ст. М. М. Бахтін, О. М. Фрейденберг, В. Я. Пропп фактично реабілітували тілесні ритуальні, обрядові та карнавальні форми сміху [20].

Відомий філолог та етнограф В. Я. Пропп наголошував на необхідності дослідження найрізноманітніших проявів комічного: «Перш за все необхідно було, не відкидаючи нічого, не роблячи ніякого відбору, зібрати і систематизувати матеріал. Все, що викликає сміх або усмішку, все, що будь-яким чином пов'язано із комічним, треба взяти на облік» [18, с. 234].

В програмній праці «Проблеми комізму і сміху» він вказав на надмірну абстрактність більшості теорій комічного і практичну непридатність їх до всього різноманіття смішних ситуацій в реальному житті. В. Я. Пропп на основі аналізу чисельних прикладів, взятих з літератури, фольклору, реального життя виділив ряд різних видів сміху: глузливий, найтісніше пов'язаний з соціальними, моральними і естетичними нормами; добрий сміх, незлобивий і гумористичний; злий, цинічний сміх; життєрадісний, «безпричинний» сміх; сміх розгульний, близький до «карнавального» сміху М. Бахтіна, та архаїчний, обрядовий сміх, який має виражене магічне значення. Важливим для даного дослідження є висновок В. Я. Проппа про те, що у міфологічній свідомості ототожнювалися сміх і життя, архаїчний сміх вважали життєдайним, тобто явищем, що не тільки супроводжує перехід зі смерті у життя, а й створює життя [18, с. 174].

Він наголошує на тому, що у міфах повернення до життя, тобто момент нового народження супроводжувався сміхом. Рання форма магії сміху спиралася на уявлення про те, що сміятися можуть тільки живі, мерці не сміються. Символічний вступ до життя, або нове народження при ініціації супроводжувалося життєдайним сміхом. Для О. М. Фрейденберг також «сміх... семантизується... як нове сяяння сонцем, як сонячне народження» [22, с. 100].

Український дослідник О. Кирилюк у монографії «Універсалії культури та семіотика дискурсу. Казка та обряд» здійснив аналіз чисельних обрядових ритуалів у слов'янській та багатьох інших культурах, які були обов'язковими та невід'ємними складовими життя людей [11].

Відома дослідниця філософських аспектів сміху Н. А. Іванова-Георгієвська у низці статей послідовно розглянула екзистенційний сміх, довела інтерпретацію сміху як реалізації прагнення людини до подолання небуття [3; 4].

У її статті «Клоун в цирковому представленні, или смешно ли смешное?» авторка показала, чому постать циркового клоуна є зовсім не смішною. Клоун іронічною грою перемагає скінченість буття, констатує певну «несправжність», «не-надійність» не тільки життя, але й смерті. Він розважає та смішить глядачів, але його головне завдання полягає в демонстративному подоланні страху через пародіювання небезпеки смерті. Людина в ігровій модальності долає загрозу смерті за допомогою сміху [3, с. 101, 103]. Також

у статті розглянуто історію клоунади з XIX ст., традиційні амплуа циркових клоунів (міми, музичні, універсальні клоуни) та архетипичні амплуа (Білого та Рудого клоунів). Заслуговує уваги інтерпретація дослідницею циркового приміщення та циркової вистави як певної моделі світу, що охоплює життя, гру із можливостями буття та смерть. Отже, осягненням «несмішного» походження клоунади Н. А. Іванова-Георгієвська пояснює «вихід на арену» клоунів, що не вписуються у традиційні уявлення про «обов'язкові» падіння та незграбності. У другій половині XX ст. постать клоуна потерпає докорінних змін, привертає увагу багатьох митців, насамперед літераторів, та відображається як вразлива людина, яка кохає, відчуває біль, страждає. Яскравим прикладом, на наш погляд, є герой повісті відомого актора В. Ліванова «Мій улюблений клоун» Сергій Синіцин та фільму Ю. Кушнерьова, який був знятий за нею із О. Меньшиковим у головній ролі [14].

О. С. Кирилюк розвинув ідею дослідниці та довів, що така, нібито парадоксальна рольова сутність циркового клоуна є далеко не безпідставною. Розглянувши блазня, клоуна як «стадіально розвинуту іпостась старовинного комплексного персонажу», дослідник вважає формування таких видовищних форм, як цирк та ляльковий театр з його специфічними блазнями «стадіальною фазою трансформації старовинних обрядових опудал» [8]. Автор переконливо доводить, що незважаючи на радикальні зміни у ролях та значеннях фігури звіра-тотема, царя, раба та блазня зберігають домінуючу ідею подолання смерті безсмертним життям як фундаментальну, структурно-змістовну основу категорії граничних підстав [9, с. 387].

Поглиблений аналіз походження постаті циркового клоуна дає автору підстави для висновку про те, що «генетичним спадкоємцем колишніх обрядових царів та рабів та всієї старовинної смислової схеми стає цех професійних театральних акторів, «комедіантів», ремесло яких хоча й вважалося непристойним чи не до XIX-го століття, проте вже обходилося без реального їх вбивства прямо на сцені» [8].

Згодом старовинні звичаї були трансформовані або витіснені масовою культурою. У XX ст. постать клоуна потерпає докорінних змін. Сміх перетворився на феномен масової культури, певний товар. Масова культура звернулася до матеріального свту, тілесності. Набув популярності «фізіологічний» гумор, незграбність, комізм падінь та травм, що супроводжується сміхом за кадром. Національні розбіжності у гуморі нівелюються, параметри сприйняття сміху змінюються, зникають тонка іронія, натяк, все, що потребує перекодування, мисленнєвої роботи.

Але існує інший «полюс» клоунади. Зовсім іншу посмішку викликають людяні і зворушливі фільми великого Чарлі Чапліна. На арені цирку та на

екранах з'являються «несмішні» клоуни – мім Марсель Марсо, Карандаш, М. Шуйдін та Ю. Нікулін, Г. Ротман та Г. Маковський (до речі, Г. Маковський помер на арені під час гастролей у Загребі у 1979 році) «осінній клоун» Л. Єнгібаров, «сонячний клоун» О. Попов, «діловий, самовпевнений клоун» О. Родін, «сніговий ніжний клоун Асісйя» В. Полунін. Саме вони розпочали із глядачем діалоги про щастя та кохання, про самотність, про тугу за людським порозумінням, про гіркоту втрати, про цінність кожної миті життя.

Відомий вітчизняний дослідник проблем сміху В. Л. Левченко виділив як самостійну захисну функцію сміху і розглянув її в різних аспектах сміхової дійсності і сфери комічного [13]. Сміх як і страх є реакцією на певну проблему. Страх робить ситуацію безвихідною, але сміх можливо розглядати як розуміння шляхів розв'язання проблеми. Сміх стає реакцією на проблему як певну ситуацію, яку людина може подолати. Посмішка стає певним «ключиком» до розуміння ілюзорності небезпеки.

Американські фахівці першими звернули на це пильну увагу, прийнявши в розробку концепцію про користь сміху і його особливу роль в одужанні. Відомо, що американського журналіста Нормана Казінса називали «людиною, яка розсмішила смерть». Закрившись у своєму будинку, він читав веселі книги, дивився гумористичні передачі та фільми та приймав вітаміни. Стан здоров'я пацієнта, якого вважали невиліковно хворим, поліпшувався з кожним днем. Лікарі констатували, що Норман Казінс за два рокивилікувався від важкого захворювання сполучної тканини – колагенозу в результаті лікування сміхом, експерименту, який він здійснив над собою. Він прожив ще 26 років, написав книгу «Анатомія хвороби очима пацієнта» та створив в університеті Лос-Анджелесу кафедру дослідження проблем сміху та лікування пацієнтів.

У Мерілендському університеті США Майклом Міллером, директором центру превентивної кардіології, були проведені чисельні дослідження стосовно використання сміху для профілактики інфаркту. Американські фізіологи довели існування взаємозв'язку між активністю лицевих м'язів та постачанням крові до головного мозку людини. За сучасними науковими даними, сміх сприяє синтезу у мозку ендорфінів, природних знеболюючих речовин, допомагає правильно дихати, тренує дихальні м'язи. Доведено, що реакція імунної системи на сміх протилежна реакції на стрес. Зокрема, Вільям Фрай, будучи за фахом неврологом, досліджував реакції в організмі, що відбуваються під час сміху. Він виявив, що під час сміху збільшується кількість певних антитіл, що природно веде до більш високих якісних показників крові. З утворенням дофаміну, серотоніну і ендорфінів – «гормонів щастя» пов'язують позитивну дію сміху також біохіміки і

ендокринологи. До речі, какао, або шоколад, як і сміх, стимулюють синтез в організмі людини необхідної для підвищення настрою кількості серотоніну.

У 1995 році індійський лікар Мадан Катарія поєднавши традиційні техніки дихання йогів із спеціальними вправами, розробив так звану хаасья-йогу (йогу сміху). Зараз його методику – практику групового сміху, вправи якої запозичені з йоги, успішно використовують у всьому світі. Основною метою сміхової йоги лікар вважає навички дихання та стимуляції природного сміху. На його думку, ніякі досягнення наукового прогресу не замінять сміх, що виникає у процесі безпосереднього спілкування.

Психологами вже доведено, що наслідки госпіталізації набагато серйозніші, ніж просто ті, що стосуються безпосередньо медичних умов. Страх, нудьга, втрата контролю над ситуацією та інші прояви відчуття ненадійності можуть негативно вплинути на людей, особливо на дітей у стінах лікарні. Потрапляючи в лікарню, люди, а насамперед діти відчувають себе втраченими і безпорадними. Їм потрібно «знайти» себе в нових обставинах і клоун допомагає їм у цьому, навіть в дуже важких випадках.

У багатьох американських, шведських, французьких і австрійських клініках відкриті кабінети сміхотерапії, куди доставляються відеокасети із «порціями сміху», цілі канали телебачення віддані під лікувальні розважальні програми, які транслюються в лікарні по кабелях. Так набагато успішніше йде боротьба з хронічними захворюваннями. У дитячі клініки направляються костюми клоунів з особливих медичних тканин, потішні носи, окуляри – в них вбираються лікарі і медсестри, спілкуючись з маленькими пацієнтами. Існують також клоуни, яких ви зустрінете тільки в лікарні, а не в цирку, театрі або на дитячому дні народження.

Медична клоунада стала діяльністю з соціально-культурної реабілітації дітей в стаціонарах лікарні. У багатьох країнах світу вже давно є ліцензовані фахівці з організації життя дитини в лікарні. Для них передбачені якісні освітні програми, система супервайзерської підтримки, підвищення кваліфікації і можливість отримання наукового ступеня за даною спеціальністю. На наш погляд, саме у медичній клоунаді класичні фундаментальні ідеї про життєдайну, майже магічну силу сміху одержали нові підтвердження, втілення та інтерпретації.

У США прийнята назва «лікарі-клоуни». Це не справжні лікарі, за рідкісним винятком. Однак той факт, що використовується саме ця назва, говорить про те, що вони лікарі, але лікарі особливі. Вони лікують дитину неконвенціональним чином. В деяких країнах використовується назва, що вказує на відмінність лікарняних клоунів від клоунів в цирку – «спеціальні клоуни», або «особливі клоуни». Колетт Муниц у 2003 р. запропонувала назву «гелолог», (похідна від – грецького слова «гелотологія» – «лікування

гумором»), що об'єднує весь спектр роботи з госпіталізованою дитиною. В інших країнах прийнята більш поширена назва «медичний клоун», що підходить під широке визначення клоунів в лікарнях. Вони не маскуються під «лікарів»; ця назва лише вказує на спрямованість роботи клоунів в лікарнях. В Ізраїлі їх називають медичними клоунами. Останнім часом в цю категорію входять медичні клоуни та артисти-гумористи. Ця назва об'єднує широкий спектр напрямків роботи з дітьми або підлітками, які перебувають в лікарні. Лікарняні клоуни володіють методами арт-терапії, клоунотерапії та ігротерапії, пропонують неупереджені способи розваги, підтримки та розширення прав і можливостей дітей в умовах лікарні. Розповідання смішних історій, музика, імпровізація, клоуни використовують з метою відволікти дітей від тривоги та болю, залучити у певну гру і допомогти їм прийти до угоди з їх положенням за допомогою гумору. Вони стоять поряд з лікарем або медсестрою і намагаються зробити так, щоб дитина або хвора людина сміялася. Дослідження показали, що медичні клоуни можуть зняти стрес, підняти дух пацієнтів, членів їх сімей та навіть лікарняного персоналу, присутність клоунів створює у лікарні середовище, яке сприяє одужанню і може поліпшити прогноз лікування [2; 15].

У світі лікарняну клоунату прийнято ділити на професійну і клоунську. Професійні лікарняні клоуни вперше з'явилися в США в 1986 році. Звичайний цирк Big Apple Circus став піонером в області медичної клоунати. Частина діяльності, якою займається цей цирк – це громадська робота. Автором ідеї медичної клоунати є директор цирку Майкл Крістенсен (Dr. Stubs). На його думку, природна потреба дитини в сміху існує завжди, однак вона може загубитися в ході медичних процедур в стінах лікарні. Він наголошував: «Якщо діти не можуть прийти в цирк, то цирк прийде до них» та організував «Швидку допомогу клоунів», співробітники якої відвідували дітлахів, хворих на рак.

Клоунська діяльність отримала поштовх із виходом на екрани фільму «Цілітель Адамс» про діяльність американського сімейного лікаря, клоуна, соціального новатора та письменника Патча Адамса [17]. Вона підтримується ентузіазмом клоунів-волонтерів, людей з добрим серцем і чистими намірами. Зараз у світі існує понад 30 організацій лікарняної клоунати, які забезпечують проведення психологічних, реабілітаційних, соціально-культурних і розважальних заходів. Частина з них волонтерські, частина професійні, наприклад, Bambin Gesù та Soccorso Clown в Італії, Rire m'idesin у Франції, Big Apple Circus в США, Finny Nose в Білорусії, служба розвитку і підтримки Red Keds в Росії. У Німеччині є ціла асоціація лікарів-клоунів, які перетворюють лікування важкохворих дітей на гру. У

великих лікарнях Австрії і Голландії з'явилися посади лікувальних клоунів у штатному розкладі. У 2001 році стараннями американця Гаррі Едвардса громадянське об'єднання «Лікувальний клоун» з'явилося і в Чехії, волонтери регулярно влаштовують сеанси клоунати у чеських лікарнях. В останні роки до їхнього руху приєдналися Польща, Угорщина та Україна. За словами координатора руху Марії Гавриловської, на відміну від Європи, де практика клоунів-лікарів вже давно поширена, в Україні організація тільки починає свій шлях. Громадський рух «Лікарняні клоуни України» вже кілька років існує в Рівному, у Києві, Дніпрі, Запоріжжі, Черкасах, Одесі, Херсоні та Харкові. Діяльністю таких організацій є надання допомоги дітям, які проходять тривале і агресивне медичне лікування, дітям, які потребують адаптації на незвичній території лікарні, дітям, які залишилися без піклування батьків, дітям, які перебувають в кризових ситуаціях. Також лікарняні клоуни сприяють скороченню шоків станів при першій і наступних госпіталізаціях дитини, термінів синдрому госпіталізму і періоду перебування між етапами хірургічного і консервативного лікування. Вони допомагають відволіканню і психологічному розвантаженню дитини в передопераційний період і безпосередньо після операції в реанімації, зменшенню больового синдрому при проведенні медичних маніпуляцій, які дитина оцінює як агресію, через гру і інтерактивне спілкування скоріше відбувається психологічна гармонізація дитини у лікарні, мотивації дітей на правильне і при цьому веселе прийняття ліків і їжі. Існують спеціальні програми «Хворий клоун», або «Доктор-лялька», спрямовані на адаптацію дитини до медичної агресії через клоуна або ляльку.

В Ізраїлі в одному з шпиталів були організовані шестимісячні курси з навчання лікарів, медсестер і фізіотерапевтів спеціальності «медичний клоун». Вони працюють у всіх великих медичних центрах країни. Проект «Лікар мрії» представлено ізраїльським загальнонаціональним професійним співтовариством медичних клоунів, які навчаються в університеті Хаїфи. З 2006-го року там діє програма, яка готує медичних клоунів з вищою освітою, перша подібна в світі кафедра відрізняється безпрецедентним охопленням дисциплін. Студенти три роки вивчають акторську майстерність, соціальну роботу, психологію і антропологію, фізіологію, анатомію та вчать доглядати за хворими [5].

Лікарняна клоуната стає новим напрямком у медицині. В Ізраїлі та Європі медична клоуната стає не просто розвагою, а професією, яка допомагає зціленню людей. У Європі взагалі не можна підійти до дитини, якщо клоун не належить до якоїсь організації, яка має дозвіл на роботу в лікарні. Є свій певний етичний кодекс. Всі регламентовано, та підпорядковується через організацію клоунів головному лікарю лікарні. В

основі роботи медичного клоуна лежить індивідуальний підхід. Він відноситься до своїх підопічних як до співавторів, змушуючи їх задіяти увагу і повертаючи їм надію.

Клоуни надають регулярну професійну допомогу в лікарнях і хоспісах дітям з важкими захворюваннями та їхнім батькам, сприяють реабілітації дітей, які потрапили у важкі життєві ситуації в результаті надзвичайних ситуацій, допомагають у соціалізації і гармонізації дітей-сиріт в дитячих будинках і дитячих психіатричних лікарнях.

На пострадянському просторі теж починається поділ клоунів на професіоналів і просто волонтерів. В Одесі перші кроки в лікарняній клоунаді, а точніше – в організації роботи подібного проекту, зробила ініціативна група молодих людей «ЛП 118» і агенція «Розвиток». В Одеській обласній дитячій лікарні клоуни працювали у відділенні пульмонології із важко хворою дівчинкою яка нічого не їла декілька днів, її організм сприймав тільки воду. Не допомагали ні стимуляція, ні медикаментозне лікування. З її діагнозом діти більше тижня не живуть. Але після спілкування із клоунами вона сама попросила їсти та пішла на одужання. Через два дні із з мамою виписали додому, а чергова ранкова планерка медиків почалася з подяки за допомогу цій дівчинці.

У відділенні спочатку скептично ставилися до приходу клоунів, і цей випадок став переломним моментом. За цей час, практично 95 % всіх структур в лікарні вже відносяться до клоунів позитивно і навіть чекають. Лікувальний процес починається зі слів: «Доброго ранку, клоуни прийшли. Добре, працюємо». Клоуни стали його важливою складовою. Також у рамках благодійного соціального проекту «Лікарняні клоуни України» вони працюють у будинках для інвалідів та людей похилого віку та у шпиталях, де проходять лікування бійці АТО, дарували яскраві враження та подарунки дітям-біженцям з Луганську [16].

Наукова громадськість вимагає більш переконливих доказів, але медики давно зрозуміли, що клоун – кращий помічник в боротьбі зі страхами і стресом. У 2011 році в Ізраїлі пройшла одна з найбільш незвичайних конференцій з медичних питань, яку тільки можна уявити. Це унікальний захід було присвячено питанню впровадження в постійну медичну практику мистецтва клоунади. Для того, щоб взяти участь у цій конференції, приїхали більше двох з половиною сотень професійних лікарів. Вони прослухали інформацію про унікальний досвід медиків Ізраїлю щодо використання сміхотерапії як важливої складової лікування. Організація «Фонд чарівників» є ініціатором включення медичних клоунів в програми стаціонарного лікування, і сьогодні вона надає послуги в 16 ізраїльських лікарнях. Лікарняний персонал також відзначає важливу роль роботи клоунів. В ізраїльському центрі «Рамбам» медичні клоуни працюють вже протягом

10 років. При підготовці дітей до операції, лікарняні клоуни знайомлять їх з операційною, супроводжують маленьких пацієнтів на операцію, щоб ті залишалися спокійними і навіть радісними. Клоунеса з червоним носом у масці та бахилах за руку веде малюків в операційну, знайомить з обладнанням, жартує і сміється разом з дітьми. Її робота допомогла багатьом малюкам не боятися операції, дихати за допомогою балону з киснем, та загалом сприймати операцію як частину гри.

Фактично сформувалася така інтегративна наукова дисципліна, як медична гелотологія, сміхотерапія. Необхідно надати цій галузі медицини статус, яким володіють фізіотерапія, курортологія або бальнеологія та арт-терапія. Майже 30-річний світовий досвід лікарняної клоунади довів ефективність її впливу на психоемоційний стан важко хворих людей. Як реабілітаційну складову лікарняних клоунів до штатного розпису лікарень вже включили в США і Бразилії, Канаді, Франції, Ізраїлі. На наш погляд, ізраїльська модель розвитку та інтегративний підхід до підготовки фіхівців з лікарняної клоунади може стати зразком впровадження цієї ідеї у медичну практику в Україні.

До речі, у дитячому відділенні Харківського інституту патології хребта та суглобів імені проф. Михайла Ситенка ці функції добровольно беруть на себе лікарі. Анестезіолог Андрій Олександрович Хмизов зацікавлює маленьких пацієнтів «чарівним повітрям, який він приберіг саме для цієї дитини на особливий день». З ранку дівчинка із нетерпінням очікувала моменту, коли її «заберуть чарівники і дадуть подихати чарівним повітрям», а в її зламаних «кришталево ніжку» поставлять «чарівні палички», які скоріше допоможуть їй ходити. Це все казка, але завдяки їй, дитина не боялася лікарів і майбутньої операції, вона спокійно поїхала із палатним лікарем Андрієм Віталійовичем Пашенком в операційну, що важливо, коли дитині трохи більше трьох років. Але у лікарів є власні важливі обов'язки у день складної операції і допомога клоунів була б доречною та корисною.

Медичні клоуни схожі на циркових тільки зовні. Цирк – це в першу чергу свято, там можна все, а у лікарні деякі циркові шаблони просто виключені – ніяких, наприклад, асоціацій з болем, сльозами, ніякої агресії. Взагалі медична клоунада – суміш циркових жанрів, естрадного, розважального, розмовного, майстерності фокусника та міма.

Дитина у лікарні постійно терпить нескінченні уколи, катетери, клізми, пункції. Часто хворі діти нікому з дорослих не хочуть подавати руку при зустрічі, тому що бояться уколу, болю. Все це вкладається в поняття «агресивне медичне втручання в організм дитини». Хворі діти перебувають у стресі, відчувають депресію, часто навіть паніку. Для дітей в лікарні клоун – дорослий товариш. Важко хворі діти зовсім дорослі, незважаючи на вік.

Вони мужні, вони розуміють цінність родини, мами, серйозно ставляться до лікування, праці лікарів. Вони багато чого пережили, адже лікування триває рік-два, іноді більше. З ними не можна фальшувати. Іноді взагалі потрібно просто сидіти поруч і розмовляти з дитиною, у тому числі на важкі та складні не зовсім «дитячі» теми, а саме «породження і утвердження життя – заперечення смерті – воскресіння і безсмертя» [10].

До речі, така ситуація дуже зворушливо описана Еріком-Еммануелем Шміттом у філософській новелі «Оскар та рожева пані», яка отримала багато варіантів сценічного та кінематографічного втілення та може бути досліджена в межах концепції універсальї культури [24].

Отже, з проведеного розгляду предмету цієї статті можна зробити наступні висновки. Незважаючи на досить довге існування лікарняної клоунади, вона мало досліджена з наукової та філософської точки зору. Більшість психологів вивчали, як клоуни позитивно впливають на дітей, проте ніхто з дослідників учених не намагався зрозуміти, які люди і з яких причин стають лікарняними клоунами, що змушує їх брати участь в такій роботі. На наш погляд, це перспективній напрямок філософських досліджень на перетині соціальної філософії, медичної етики та філософської антропології. Суто лінгвістичний, психологічний, медичний або інший диференційований екскурс в теорію і практику сміху завжди залишиться однобічним, обмеженим та буде характеризувати лише окремі сторони, параметри і форми цього феномену.

Онтологічною основою сміху є комунікація, спілкування культур, соціальних груп, та окремих особистостей. Метою соціальної взаємодії є узгоджені дії та порозуміння всіх членів спільноти. Якщо люди прагнуть досягти загальної мети (у лікарні це – одужання), сміх буде символом єдності. Для того, хто гальмує цей процес, сміх є виразом спроби перевищення та відсутності прийняття. Спільний сміх символізує новий соціальний рівень спільноти, порозуміння, неформальну рівність.

Захисну функцію сміху, на наш погляд, слід вважати провідною. Сміх і страх рівні один одному за значущістю, але їх механізми і цілі протилежні. Будь-які комічні зусилля очевидно марні в сферах впливу страху і жаху; щиро сміється нездатний відчувати страх: як і будь-які антитези, сміх і страх взаємно виключають одна одну. Механізм страху полягає насамперед у відчутті безвихідності, невідповідності наявного стану речей обмеженості людського розуміння, нездатного знайти шляхи вирішення проблеми, що склалася. У страху відбивається відчуття необхідності і безвиході, в сміху ж – надії та свободи. Страх існує в царстві безумовної серйозності, сміх – у царині гри, де навіть серйозність умовна. Якщо страх – реакція на зло, яке, на думку дитини, що його відчуває, в даний момент неможливо подолати,

то сміх – реакція на зло, яке можна і треба долати. Сміх є реакція на щось, перемога над якимось станом.

Отже, можна стверджувати, що медичні клоуни, так само як в давні часи фігури звіра-тотема, царя, раба та блазня, зберігають домінуючу ідею подолання смерті безсмертним життям як фундаментальну, структурно-змістовну основу світоглядної категорії граничних підстав (КГП) [8]. Подальший універсально-культурний стадіальний аналіз постаті лікарняного клоуна, інваріантного категоріального підґрунтя та неявних семантик медичної клоунади імпліцитного застосування універсальї культури – як КГП (генетив, вітальність, мортальність, імортальність), так і світоглядних кодів (аліментарного, еротичного, агресивного та інформаційного), пов'язаних між собою у стійку світоглядну формулу «життя – смерть – безсмертя» в її варіанті «життя – смертельна загроза життю – відведення смертельної загрози» сприятиме розробці нових напрямків гелотології та програм медичної клоунади.

Список використаної літератури

1. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса, 2-е изд.– М.: Худож. лит., 1990.– 543 с.
2. Браваренко Ю. Больничные клоуны дарят улыбки и смех детям с тяжелыми заболеваниями // Комсомольская правда.– 17 июля 2012 // <http://www.kp.ru/daily/25916/2869951>– Дата обращения 05.02.2016.
3. Иванова-Георгиевская Н. А. Клоун в цирковом представлении, или смешно ли смешное? // Добѣа / Докса. 36. наук. праць з філософії та філології.– Вип. 7. Людина на межі смішного і серйозного.– Одеса: ОНУ ім. І. Мечнікова, 2005.– С. 94–103.
4. Иванова-Георгиевская Н. А. Смех в пограничной ситуации // Добѣа / Докса. 36. наук. праць з філософії та філології.– Вип. 13. Сміх та серйозність: множинність видів та взаємин.– Одеса: ОНУ ім. І. Мечнікова, 2008.– С. 90–99.
5. Израиль предлагает первую в мире академическую программу обучения для медицинских клоунов // <http://www.bestmedisrael.com/ru/2009-03-28-19-08-32/1151-news-medkloun.html>
6. Кант И. Критика способности суждения // Кант И. Сочинения: В 6 т.– Т. 5.– М.: Мысль, 1966.–564 с.
7. Карасев Л. В. Философия смеха.– М.: Рос. гуманит. ун-т, 1996.– 224 с.
8. Кирилюк О. С. «Ha-ha» said the clown: блазень як звір, тотем, цар, раб та жертва (Універсально-культурний стадіальний аналіз фігури циркового клоуна) // Добѣа / Докса. 36. наукових праць з філософії та філології.– Вип. 9.– Семантичні й герменевтичні виміри сміху. Одеса: ОНУ ім. І. Мечнікова, 2006.– С. 8–17.

9. Кирилюк О. С. Світоглядні категорії граничних підстав в універсальних вимірах культури– Одеса: Центр Гуманітарної освіти НАН України. Одеський філіал / Автограф, 2008.– 416 с.
10. Кирилюк О. С. Універсалії культури в мові опису дитячої забавлянки «Сорока-воровка» // Дóџа / Докса. Зб. наукових праць з філософії та філології.– Вип. 13. Сміх та серйозність: множинність видів та взаємин.– Одеса: ОНУ ім. І. Мечнікова, 2008.– С. 119–127.
11. Кирилюк О. Універсалії культури і семіотика дискурсу: казка та обряд.– 2 вид., доп. та випр.– Одеса: Автограф / ЦГО НАН України, 2005.– 371 с.
12. Козинцев А. Г. Об истоках антиповедения, смеха и юмора. (Этюд о шекотке) / Смех: истоки и функции / Под ред. А. Г. Козинцева.– С.-Пб.: Наука, 2002.– С. 5–43.
13. Левченко В. Л. Защитная функция смеха // Дóџа / Докса. Зб. наукових праць з філософії та філології.– Вип. 3.– Одеса: ООО Студія «Негоціант», 2003.– С. 148–154.
14. Ливанов В. Б. Мой любимый клоун.– М.: Азбука, 2010.– 256 с.
15. Молчанов Г. Доктор Клоун // Благотворительность в России.– № 1 (4).– 2010 // <http://rusblago.ru/all-articles/gennadij-molchanov-doktor-kloun/>
16. Патч Адамс // http://www.peoples.ru/art/circus/clown/patch_adams.– Дата обращения 01.03.2016.
17. Проблемы комизма и смеха. Ритуальный смех в фольклоре (по поводу сказки о Несмеяне). (Собр. трудов В. Я.Проппа.) / Науч. ред., комм. Ю. С. Рассказова.– М.: Лабиринт, 1999.– 282 с.
18. Работа Больничных клоунов Украины в Одесской областной детской клинической больнице // <http://medclown-ua.livejournal.com/September22nd,2014>.– Дата обращения 01.03.2016.
19. Спенсер Г. Физиология смеха // Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские.– Минск, 1998.– С. 799–811.
20. Сычев А. А. Природа смеха или Философия комического / Науч. ред. д-р филос. наук Р. И. Александрова.– Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2003.– 176 с.
21. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному: пер. с нем.– М.: АСТ; Мн.: Харвест, 1997.– 480 с.
22. Фрейденберг О. М. Поэтика сюжета и жанра. – М.: Лабиринт, 1997.– 448 с.
23. Фуко М. Рождение клиники.– М.: Смысл, 1998.– 310 с.
24. Шмитт Э.-Э. Оскар и розовая дама: пер. с фр.– М.: Азбука – Классика, 2013.– 272 с.
25. Pellegrino E. D. The Philosophy of Medicine Reborn / ed. by H. T. Engelhardt и F. Jotterand.– Reprint.– University of Notre Dame Press, 2008.– 451 p.

Фарида Тихомирова

ЖИЗНЬ НАУЧИТ СМЕЯТЬСЯ СКВОЗЬ СЛЕЗЫ (СМЕХ В СТЕНАХ БОЛЬНИЦЫ)...

В статье поставлены вопросы об исследовании функций и смеха в стенах современной больницы, новых смеховых практик в медицине, феномена больничной клоунады и фигуры медицинского клоуна. Рассмотрены онтологическая, коммуникативная и защитная функции смеха. Современная клиника перестает быть «агеластичным пространством». Больничная клоунада интерпретируется автором с акцентом на идеях В. Я. Проппа и А. Н. Фрейденберга об отождествлении смеха и жизни в мифологическом сознании, об архаичном «животворный» смеха как явление, которое не только сопровождает переход из смерти в жизнь, но и создает жизнь. Предпринята попытка экспликации универсально-культурного подхода, предложенного А. С. Кирилюком, на фигуру больничного клоуна и поиска категориально предельных оснований развития нового научного направления - медицинской гелотология, науки о смехе, или смехотерапии.

Ключевые слова: агеластическое пространство, гелотология, КГО-связка, больничные клоуны, смехотерапия, универсально-культурный подход.

Farida Tikhomirova

LIFE WILL TEACH TO LAUGH THROUGH TEARS (OR LAUGHTER IN THE HOSPITAL WALLS) ...

Features and functions of laughter in contemporary hospital, new comic practices in medicine, the phenomenon of Clown Care and figures of “unfunny” and medical clown are researched in the article. Contemporary clinic is not “agelastical space” now.

Clown Care is interpreted by the author with a focus on the ideas of V. Propp’ and O. Freudenberg’ about identification of laughter and life in the mythological consciousness and about archaic “fountainhead” laughter as a phenomenon that not only accompanies the transition from death to life but also creates life. Medical clowns, as well as animal totem, king, slave and jester in ancient times, remain the dominant idea of overcoming death by immortal life as fundamental, structural and substantive basis of category of ultimate relations, directly present the principle universal-cultural formula – “generation and affirmation of life – denial of death – the resurrection and immortality”. An explication of the universally-cultural approach proposed A.S. Kiriliuk on the figure of the hospital clown and researching of notions of ultimate bases of new scientific

region – medical gelotology, the science of laughter or laughtertherapy. Ontological, communicative and protective function of laughter are investigated. The author noted the development of such urgency problems in theoretical terms, and for the practice of the restructuring of social and health sphere in Ukraine. In fact such integrative scientific discipline as a medical gelotologiya formed. It is necessary to give this branch of medicine status such as in physiotherapy, hydrotherapy, thalassotherapy, art therapy. In our opinion, this is problematic integrative perspective for philosophical studies of laughter, experts in the field of social philosophy, medical ethics and philosophical anthropology.

Key words: *agelastical space, gelotology, bunch of boundary grounds categories, hospital clowns, laughter therapy, universally-cultural approach.*

References

1. Bakhtin M.M. (1990) *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kultura srednevekovyia i Renessansa* [Creativity of Francois Rabelais and popular culture of the Middle Ages and the Renaissance], 2-ye izd., Moscow, Khudozh. lit., 543 p.
2. Bravarenko Yu. (2012) Bolnichnyye klouny daryat ulybki i smekh detyam s tyazhelymi zabolevaniyami [Hospital clowns give smiles and laughter to children with serious illnesses], *Komsomolskaya Pravda*, 17.07.2012 // <http://www.kp.ru/daily/25916/2869951>, Data obrashcheniya 05.02.2016.
3. Ivanova-Georgiyevskaya N. A. (2005) Kloun v tsirkovom predstavlenii, ili smeshno li smeshnoye? [Clown in circus performance or is the ridiculous ridiculous?], *Δόξα / Докса. Zb. nauk. prats z filosofii ta filolohii*, vip. 7. Lyudina na mezh³ sm³shnogo³ seryoznogo, Odesa, ONU, pp. 94–103.
4. Ivanova-Georgiyevskaya N. A. (2008) Smekh v pogranychnoy situatsii [Laughter in the border situation], *Δόξα / Докса. Zb. nauk. prats z filosofii ta filolohii*, Vip. 13. Sm³kh ta seryozn³st: mnozhinn³st vid³v ta vza³min, Odesa, ONU, pp. 90–99.
5. *Izrail predlagayet pervuyu v mire akademicheskuyu programmu obucheniya dlya meditsinskikh klounov* [Israel offers the first academic program of study in the world for medical clowns] // <http://www.bestmedisrael.com/ru/2009-03-28-19-08-32/1151-news-medkloun.html>, Data obrashcheniya 29.02.2016.
6. Kant I. (1966) *Kritika sposobnosti suzhdeniya* [Critique of Judgment]. *Kant I. Sochineniya: V 6 t.* T. 5, Moscow, Mysl, 564 p.
7. Karasev L. V. (1996) *Filosofiya smekha* [Philosophy of laughter], Moscow, Ros. gumanit. un-t, 224 p.
8. Kyryliuk O. S. «Ha-ha» said the clown: blazen yak zvir, totem, tsar, rab ta

- zhertva (Universalno-kulturnyi stadialnyi analiz fihury tsyrkovoho klouna) «Ha-ha» said the clown: fool like an animal, totem, king, servant and victim (Universal-cultural analysis stages of circus clown figures). *Δόξα / Докса. Zb. naukovykh prats z filosofii ta filolohii*, vyp. 9. *Semantychni i hermenevtychni vymiry smikhu*, Odesa, ONU im. I. Mechnikova, pp. 8–17.
9. Kyryliuk O. S. (2008) Svitohliadni katehorii hranychnykh pidstav v universalnykh vymirakh kultury: monohrafiia. [World view Categories of Ultimate Bases in Universal Dimensions of Culture]. Odesa, Tsentr Humanitarnoi osvity NAN Ukrainy, Odeskyi filial, Avtohrاف, 416 p.
 10. Kyryliuk O. S. Universalii kultury v movi opysu dytiachoi zabavlianky «Soroka-vorovka» [Universal concepts of culture through description of childish tale «Magpie-thief»]. *Δόξα / Докса. Zb. naukovykh prats z filosofii ta filolohii*, vyp. 13. *Smikh ta serioznist: mnozhynnist vydiv ta vzaiemyn*, Odesa, ONU im. I. Mechnikova, pp. 119–127.
 11. Kyryliuk O. Universalii kultury i semiotyka dyskursu: kazka ta obriad [Universals of culture and semiotics of discourse]. 2 vyd., dop. ta vypr. Odesa, Avtohrاف, TsHO NAN Ukrainy, 371 p.
 12. Kozintsev A. G. (2002) Ob istokakh antipovedeniya, smekha i yumora. (Etyud o shchekotke) [On the origins of antibehavior, laughter and humor. (Study of tickling)]. *Smekh: istoki i funktsii*, pod red. A. G. Kozintseva. SPb., Nauka, pp. 5–43.
 13. Levchenko V. L. (2003) Zashchitnaya funktsiya smekha [The laughter protective function]. *Δόξα / Докса. Zb. naukovykh prats z filosofii ta filolohii*, vyp. 3, Odesa, Studiia “Negociant”, pp. 148–154.
 14. Livanov V.B. (2010) Moy lyubimyy kloun [My favorite clown], Moscow, Azbuka, 256 p.
 15. Molchanov G. (2010) Doktor Kloun [Doctor Clown]. *Blagotvoritelnost v Rossii*, ¹ 1 (4), Moscow // <http://rusblago.ru/all-articles/gennadij-molchanov-doktor-kloun/>. Data obrashcheniya 29.02.2016.
 16. *Rabota Bolnichnykh klounov Ukrainy v Odesskoy oblastnoy detskoj klinicheskoy bolnitse* (2014) [The work of Hospital Clowns of Ukraine in Odessa Region Children’s Hospital] // <http://medclown-ua.livejournal.com/September22nd,2014>. Data obrashcheniya 01.03.2016.
 17. *Patch Adams* // http://www.peoples.ru/art/circus/clown/patch_adams. Data obrashcheniya 01.03.2016.
 18. *Problemy komizma i smekha. Ritualniy smekh v folklore (po povodu skazki o Nesmeyane)* (1999) [The problems of comedy and laughter. Ritual laughter in folklore (about tales of Nesmeyana)] (Sobr. trudov V. Ya. Proppa.). Nauch. red., komm. Yu. S. Rasskazova, Moscow, Labirint, 282 p.
 19. Spenser G. (1998) *Fiziologiya smekha* [The physiology of laughter]. *Spenser*

- G. Opyty nauchnyye, politicheskiye i filosofskiyе, Minsk, Sovremennyy literator*, pp. 799–811.
20. Sychev A. A. (2003) *Priroda smekha ili Filosofiya komicheskogo* [Nature of laughter or philosophy of comic]. Nauch. red. R. I. Aleksandrova, *Saransk*, Izd-vo Mordov. un-ta, 176 p.
 21. Freyd Z. (1997) *Ostroumiye i yego otnosheniye k besoznatelnomu* [Wittiness and its relation to unconsciousness], per. s nem., *Moscow*, AST, *Minsk*, Kharvest, 480 p.
 22. Freydenberg O. M. (1997) *Poetika syuzheta i zhanra* [Poetics of story and genre], *Moscow*, Labirint, 448 p.
 23. Fuko M. (2014) *Rozhdeniye kliniki* [The birth of hospital], *Moscow*, Akademicheskiy Proyekt, 264 p.
 24. Shmitt E.-E. (2013) *Oskar i rozovaya dama* [Oscar and the Lady in Pink], per. s fr., *Moscow*, Azbuka–Klassika, 272 p.
 25. Pellegrino E. D. (2008) *The Philosophy of Medicine Reborn*, ed. by H. T. Engelhardt è F. Jotterand. Reprint, University of Notre Dame Press, 451 p.

Розділ 4.

ФІЛОСОФСЬКІ ЕСЕЇ